

І. В. Подколзін*

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПОВНОГО ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ У ЦИВІЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Прийняття нового Цивільного кодексу України¹ у 2003 році обумовлює нагальну необхідність глибокого та всебічного аналізу усіх його інститутів, особливо в тій частині, яка містить новели у правовому врегулюванні відповідних цивільних відносин. У ЦК України закладені нові підходи до визначення збитків, їх складових елементів, порядку та розміру їх відшкодування. Від правильного вирішення цих питань та правильного тлумачення норм про збитки багато в чому залежить ефективність захисту порушених прав та інтересів суб'єктів цивільного права та розгляду цивільних справ судами. Між тим в українській цивілістичній науці фактично відсутні спеціальні монографічні дослідження проблем відшкодування збитків. Нині вони висвітлюються переважно в підручниках цивільного права, навчальних посібниках, науково-практичних коментарях до ЦК України, в яких не вирішуються, як правило, складні дискусійні питання. Деяко активніше ідуть такі дослідження в Російській Федерації, де з'явилися деякі монографічні праці² щодо збитків у цивільному законодавстві РФ, які мають досить істотні відмінності від цивільного законодавства України в цій частині.

Метою цієї статті є встановлення системи і структури норм ЦК України щодо збитків, виявлення тенденцій у закріпленні ними принципів повного та обмеженого обсягу відшкодування збитків.

ЦК України досить однозначно закріплює загальний принцип повного відшкодування збитків, що впливає з ч. 3 ст. 22, в якій прямо записано, що збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Деяко нижчий ступінь однозначності у закріпленні такого принципу притаманний ЦК УРСР. Так, у ст. 6 ЦК УРСР передбачалося, що одним із засобів захисту цивільних прав є “стягнення з особи, яка порушила право, завданих збитків”, а відповідно до ст. 203 ЦК цього ж кодексу “в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником, він зобов'язаний відшкодувати кредиторів завдані цим збитки”. І хоча в наведених нормах відсутнє застереження про відшкодування збитків у повному обсязі, але оскільки в ст. 206 ЦК УРСР встановлювалося, що по окремих зобов'язаннях законодавством Союзу РСР і Української РСР може бути встановлена обмежена відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, то можна було вважати, що ЦК УРСР як загальне правило встановлював повне відшкодування збитків, що власне і визнавалося в цивілістичній науці³. Більше того, в радянський період навіть розвивалася дискусія щодо відмови від встановлених законодавчих обмежень принципу повного відшкодування збитків, у тому числі в сфері господарської діяльності⁴. Однак ця ідея не одержала належної наукової підтримки та законодавчого втілення ні в радянський, ні в сучасний періоди.

© Подколзін І. В., 2007

* аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 461.

² *Евтеев В. С.* Возмещение убытков как вид ответственности в коммерческой деятельности. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2005. — 184 с.; *Дегтярев С. Л.* Возмещение убытков в гражданском и арбитражном процессе: Учебно-практическое пособие. — 2-е изд., пераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2003. — 208 с.

³ *Иоффе О. С.* Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 102-105; Цивільний кодекс Української РСР: Науково-практичний коментар. — К.: Політвидав, 1971. — С. 187.

⁴ Див.: *Малеин Н. С.* Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. — М.: Наука, 1968. — С. 97-117.

Під відшкодуванням збитків у повному обсязі необхідно розуміти відшкодування потерпілому всієї вартості усіх видів збитків, передбачених законом та договором. Тобто мають відшкодовуватися у повному розмірі як реальні збитки, так і упущена вигода, передбачені в ч. 2 ст. 22 ЦК України, згідно з якою збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Таким чином, під відшкодуванням збитків не у повному обсязі необхідно розуміти звільнення порушника за законом або договором від обов'язку відшкодувати кредиторів будь-який із складових елементів збитків, перерахованих у ст. 22 ЦК України або певним їх граничним розміром чи іншим прямим чи опосередкованим способом. Однак та ж ст. 22 ЦК України дещо спрощено вирішує проблему можливих відхилень від принципу повного відшкодування збитків, оскільки передбачає можливість відхилення від відшкодування збитків у повному обсязі лише тоді, коли договором або законом передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Між тим насправді ситуація в цивільному законодавстві є значно складнішою, адже в ньому передбачаються також випадки прихованих обмежень дії принципу повного відшкодування збитків, про що свідчить наступне.

У ЦК України є глава 51, яка визначає правові наслідки порушення зобов'язання, одними з яких є відповідальність у формі відшкодування збитків. Відповідно до ст. 611 ЦК у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, зокрема, у формі відшкодування збитків. І хоча в наведеній статті нічого не згадується про розмір таких збитків, загальний її зміст дає підстави стверджувати, що в ній утверджується принцип повного відшкодування збитків. Але зміст наведеної норми був би більш однозначним за умови її приведення у відповідність до вимог ч. 2 ст. 22 ЦК. У цьому доповненні є певна потреба, адже в наступних статтях, які регулюють окремі види договорів, знову ж таки порізненому формулюються положення про розмір відповідальності боржника перед кредитором у формі відшкодування збитків.

Наприклад, в статтях ЦК України, що регулюють купівлю-продаж, передбачається відшкодування *збитків* лише за чотири види порушень умов договору купівлі-продажу, а саме у разі:

1) вилучення за рішенням суду товару у покупця на користь третьої особи на підставах, що виникли до продажу товару, якщо покупець не знав або не міг знати про наявність цих підстав (ст. 611);

2) продажу покупцеві товару неналежної якості (ст. 678);

3) використання продавцем переваг свого становища у виробничій або торговельній діяльності (ст. 698);

4) ненадання покупцеві повної і достовірної інформації про товар у місці його продажу в роздрібній торгівлі (ст. 700).

При цьому варто відзначити, що в ЦК взагалі не передбачено відшкодування збитків за інші порушення умов договору купівлі-продажу, у тому числі істотні, що не піддається логіко-правовому обґрунтуванню. Дійсно постає питання, чому законодавець не встановив відповідальності у формі відшкодування збитків, наприклад, за непередачу чи несвоєчасну передачу проданої речі покупцеві, неоплату чи несвоєчасну оплату покупцем придбаної речі, неприйняття чи несвоєчасно прийняття покупцем придбаної речі, недотримання вимог договору

про асортимент чи комплектність товару. Така конструкція норм про відшкодування збитків могла б бути прийнятною за умови, коли б у загальних положеннях про зобов'язання ЦК України було пряме застереження про те, що збитки відшкодовуються за порушення зобов'язання незалежно від закріплення цього обов'язку в спеціальних нормах, що регулюють окремі види договорів, чи в умовах таких договорів, за винятком випадків, коли інше встановлено договором або законом. Очевидно така ситуація змушує ліквідувати існуючі нормативні прогалини в спеціальних законодавчих актах. Наприклад, на відміну від ЦК України, в якому відсутні норми про відшкодування збитків споживачам, що придбали товар неналежної якості, в Законі України "Про захист прав споживачів"⁵ (в редакції від 1 грудня 2005 р.) вміщені прямі застереження про відшкодування збитків за окремі види порушень договору роздрібної купівлі-продажу та інших споживчих договорів, у тому числі у повному обсязі.

Так, згідно з ст. 4 Закону споживач (у тому числі покупець) має право на відшкодування шкоди (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості. Більше того, за окремі порушення встановлюються відшкодування у повному обсязі, наприклад, за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю або майну споживача дефектною продукцією або продукцією неналежної якості (ст. 16). Зрозуміло, що загальне правило ЗУ "Про захист прав споживачів" певною мірою вносить певність у досліджувану проблему, але лише щодо споживачів, якими є фізичні особи. Водночас встановлення Законом обов'язку продавця (виробника, виконавця) відшкодувати в одних випадках збитки, в інших — збитки у повному обсязі може спричинити різне тлумачення норм про обсяг відповідності сторони, що порушила договір.

Відсутня логічна побудова норм щодо відшкодування збитків і в інших випадках регулювання Цивільним кодексом України договірних відносин. Загалом особливості таких норм зводяться до наступних кількох варіантів їх структурної побудови. Так, ЦК України найбільш поширено встановлює відповідальність у формі відшкодування *збитків* без спеціальних застережень щодо їх виду чи розміру у разі:

- непередання наймодавцем майна наймачеві (ст. 766);
- виявлення недоліків речі, переданої наймодавцем наймачеві з гарантією якості (ст. 768);
- використання наймачем речі не за призначенням або з порушенням умов договору найму (ст. 773);
- непроведення наймодавцем капітального ремонту речі, що перешкодило її використанню відповідно до призначення та умов договору (ст. 776);
- неможливості відновлення речі, щодо якої відбулося погіршення з вини наймача (ст. 779);
- втрати наймачем або пошкодженням транспортного засобу (ст. 803);
- невиконання позичкодавцем обов'язку передати річ у користування (ст. 830);
- неповернення речі після закінчення строку користування нею за договором позички (ст. 836);
- невиконання замовником вимог підрядника (ст. 848);
- відмови замовника від договору підряду, не обумовленої порушенням договору підрядником (ст. 849);

⁵ Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. у редакції Закону України від 01.12.2005 р. // ВВР. — 2006. — № 7. — Ст. 84.

— порушення підрядником договору підяду, які призвели до істотних недоліків в роботі (ст. 852);

— наявності у виконаній роботі за договором підяду істотних недоліків та таких, що не можуть бути усунені або не були усунені у встановлений замовником розумний строк (ст. 858);

— укладення договору побутового підяду внаслідок неповноти або недостовірності інформації підрядника на виконання робіт, які не мають тих властивостей, які мав на увазі замовник (ст. 869);

— істотного порушення підрядником договору побутового підяду (ст. 872);

— явної неможливості своєчасного виконання підрядником роботи (ст. 849);

— невиконання підрядником вимоги замовника усунути допущені недоліки в роботі в призначений ним строк (ст. 849);

— у разі внесення замовником змін до проектно-кошторисної документації, що потребують додаткових робіт, вартість яких перевищує кошторисну ціну на 10 відсотків (ст. 878);

— відмови підрядника від договору будівельного підяду у зв'язку з неможливістю використання матеріалу або устаткування, наданого замовником (ст. 889);

— виявлення недоліків у проектно-кошторисній документації або в пошукових роботах, допущених підрядником (ст. 891);

— прострочення перевізником доставки вантажу (ст. 923);

— якщо не відбулася поїздка пасажира з пункту пересадки внаслідок запізнення транспортного засобу, який доставив його у цей пункт (ст. 922);

— відмови від договору транспортного експедирування клієнта або експедитора (ст. 935);

— прострочення перевізником доставки вантажу (ст. 923);

— відмови поклажодавця від передачі речі на зберігання без попередження про це в розумний строк зберігача (ст. 939);

— відмови довірителя у статусі комерційного представника від договору доручення (ст. 1009);

— невиявлення управителем при управлінні майном належної турботливості про інтереси установника управління (ст. 1043);

— неналежного виконання банком операцій за рахунок клієнта (ст. 1073);

— зміни торговельної марки чи іншого позначення праволодільця за вимогою користувача за договором комерційної концесії (ст. 1128);

— заповідання збитків внаслідок властивостей речі, переданої на зберігання (ст. 952).

Водночас за другою конструкцією ЦК України прямо передбачає відшкодування збитків у *повному обсязі* у разі:

— невиконання або неналежного виконання обов'язків підрядником за договором будівельного підяду (ст. 883);

— невиконання або неналежного виконання замовником обов'язків за договором будівельного підяду (ст. 886);

— порушення оплатного договору про надання послуг виконавцем (ст. 906).

ЦК України також встановлює відшкодування збитків в *обмеженому розмірі* у разі:

— порушення договору на виконання науково-дослідних або науково-конструкторських та технологічних робіт виконавцем — в межах реальних збитків (ст. 900);

— невиконання або неналежного виконання виконавцем договору про безоплатне надання послуг — у розмірі, що не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 906);

— втрат, нестачі, псуванні, пошкодженні прийнятих до перевезення вантажу, багажу, пошти — у розмірі фактичної шкоди (ст. 924);

— втрати (нестачі) або пошкодження речі, переданої покладавцем на зберігання зберігачеві у випадку втрати (нестачі) речі — у розмірі її вартості, а у випадку пошкодження речі — у розмірі суми, на яку знизилася її вартість (ст. 951);

— страхової виплати бо страхового відшкодування — у розмірі реальних збитків (ст. 988);

— відмови учасника від подальшої участі в договорі простого товариства та розірвання договору — у розмірі реальних збитків (ст. 1142).

Нарешті у ЦК України в багатьох випадках за порушення умов окремих договорів взагалі не передбачається відшкодування збитків (наприклад, договорів довічного утримання, позики, кредитного договору та деяких інших) або передбачається лише за певні порушення, а за інші не встановлюється (договори купівлі-продажу, найму, підяду, зберігання та ін.). Наявність таких підходів до врегулювання правових наслідків порушень умов договорів не можна розглядати як відсутність підстав для стягнення збитків за порушення умов договору, для яких законодавець в ЦК не встановив такі санкції. Необхідно вважати, що у таких випадках необхідно керуватися положеннями ст. 22 та статтями глави 51 ЦК України, якими закріплюється загальне правило про відшкодування збитків у повному обсязі, якщо інше не передбачено договором або спеціальним законом. Не виникає подібних проблем у тих випадках, коли в ЦК України при врегулюванні певних договорів міститься застереження про поширення на них норм глави 51 ЦК України. Наприклад, відповідно до ст. 934 ЦК за порушення обов'язків за договором транспортного експедирування експедитор відповідає перед клієнтом відповідно до глави 51 ЦК, згідно з ст. 1092 ЦК у разі невиконання або неналежного виконання платіжного доручення клієнта банк несе відповідальність відповідно до цього Кодексу та закону. Наведена норма певною мірою стосується і відшкодування збитків, які є формою (мірою) відповідальності.

Такий висновок ґрунтується також на судовій практиці застосування відповідних положень ЦК УРСР. Наприклад, судова колегія у цивільних справах Верховного Суду України у своїй ухвалі в справі за позовом колгоспу ім. Мічуріна Хустського району Закарпатської області до Виноградівського районного підприємства матеріально-технічного постачання про відшкодування витрат на усунення недоліків придбаних тракторів та стягнення збитків, заподіяних простим тракторів, дійшла висновку, що останні повинні відшкодуватися на підставі загальних норм ЦК УРСР про зобов'язання та ст. ст. 233, 234, незважаючи на відсутність в них безпосередньої норми про відшкодування збитків за таких обставин⁶. Висловлена Верховним Судом України позиція повністю відповідає також правовим засадам про відповідальність, закладеним у новому ЦК України.

Аналіз наведеної системи норм, що встановлюють відповідальність сторони за порушення договору, дає підстави вважати, що у ЦК України передбачені нечисленні випадки обмежень принципу повного відшкодування збитків, які полягають у відшкодуванні лише реальних (фактичних) збитків. Тобто, якщо договором, ЦК України, іншим законом не встановлено прямих винятків, діятиме презумпція відшкодування збитків у повному обсязі.

⁶ Право України. — 1992. — № 1. — С. 88-89.

Встановлення законом обмежень у відшкодуванні збитків у повному обсязі за певне порушення конкретного виду договору не означає, що і за інші порушення договору має застосовуватися обмежена відповідальність. Так, відповідно до ч. 2 ст. 924 ЦК України перевізник відповідає за втрату, нестачу, псування або пошкодження прийнятих до перевезень вантажу, багажу, пошти у розмірі фактичної шкоди. Наведене правило не розповсюджується на інші можливі порушення договору перевезення, зокрема, за прострочення доставки вантажу (ст. 923). Як зазначається в ст. 920 ЦК України, у разі порушення зобов'язань, що випливають із договору перевезення, сторони несуть відповідальність, встановлену цим Кодексом, іншими законами, транспортними кодексами (статутами). Натомість транспортне законодавство (Повітряний кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, Статут залізниць та ін.) в частині відшкодування збитків не виходить за межі врегулювання їх Цивільним кодексом України.

При вирішенні питань про відшкодування збитків за порушення господарських договорів необхідно враховувати відповідні положення ГК України, який хоча загалом і закріплює принцип повного відшкодування збитків (ст. 266), але встановлює тільки умови та порядок їх відшкодування.

Нарешті розмір відшкодування збитків може певною мірою залежати від того, у якому співвідношенні із неустойкою (штрафна, залікова, альтернативна, виключна) вони стягуються (ст. 624 ЦК України, ст. 232 ГК України). При цьому прикметно, що ЦК України за порушення зобов'язання передбачає стягнення у повному розмірі неустойки (якщо така встановлена) та збитків (штрафна неустойка), а ГК України передбачає застосування залікової неустойки, за якої збитки відшкодовуються в частині, не покритій штрафними санкціями.

Підсумовуючи результати здійсненого дослідження, необхідно відзначити, що у правозастосовчій практиці та при вирішенні цивільних спорів необхідно брати до уваги наступне.

1. ЦК України закріплює як загальне правило відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, у повному розмірі, якщо інше не встановлено договором або законом.

2. Якщо нормами, що регулюють той чи інший вид договірної зобов'язання, встановлено, що за порушення договору відшкодовуються збитки, то таке відшкодування має здійснюватися у повному розмірі, якщо інше не встановлено договором.

3. Якщо нормами ЦК України чи іншого закону, що регулюють той чи інший вид договірної зобов'язання, взагалі не передбачено за його порушення відшкодування збитків, необхідно керуватися загальними положеннями зобов'язального права, які закріплюють принцип відшкодування збитків у повному обсязі.

Правильне визначення застосування положень ЦК України щодо розміру відшкодування збитків буде сприяти більш ефективному захисту прав суб'єктів цивільних та господарських правовідносин та однаковому застосуванню законодавства у судовій практиці.

З урахуванням тенденції розгляду справ загальними та господарським судами України є перспективним проведення подальших досліджень питань відшкодування збитків. Одержані результати також можуть мати перспективу для проведення подальшого дослідження та використання у навчальному процесі.

